

1. INNLEDNING

1.1. Forskningssituasjon, problemstillinger og metode

Det rådende eiendomssystemet i Norge i perioden ca. 1200-1700, som Andreas Holmsen har gitt betegnelsen «skyldeiesystemet», var kjenne-tegnet av at jordeiere ofte bare eide mindre parter av jordleia eller land-skylda, og av at de ikke kunne gjøre krav på konkrete jordstykker i gården. Flere norske historikere, bl. a. Andreas Holmsen og Halvard Bjørkvik, har gjort et viktig arbeid for å kartlegge dette systemet i perioden før overgangen til selveie. Men det er ikke blitt foretatt under-søkelser av oppløsningen av skyldeiesystemet. Det finnes riktignok en- kelte undersøkelser som indirekte kaster lys over viktige sider ved opp- løsningsprosessen, og disse arbeidene vil bli diskutert mer utførlig se- nere i oppgaven. Håkon Hovstad er den eneste som direkte har berørt oppløsningen av skyldeiesystemet og bygselsystemet slik den kom til uttrykk i form av nye eiendomsformer. I sin studie av norsk jordleielov- givning på 1500- og 1600-tallet, og av eiendomstransaksjoner i Elverum på 1600- og 1700-tallet, har han funnet eksempler på at bygselretten i enkelte tilfeller opptrådte som en egen eiendom, uavhengig av størrelsen på landskyldparten.¹

I denne oppgaven vil jeg forsøke å finne ut når, hvordan og hvorfor skyldeiesystemet i Norge gikk i oppløsning. Jeg tar sikte på å komme frem til en forklaring med gyldighet for hele landet.

Undersøkelsen av **når** og **hvordan** systemet gikk i oppløsning vil basere seg på kartlegging av eiendomsformer hvor bygselretten ikke er knyttet til den største part i gården. I denne delen av arbeidet vil jeg også søke å belyse utviklingen mot økt heleie.

Den generelle fremgangsmåten som blir fulgt under arbeidet er punkt- undersøkelser av flere områder i Norge med utgangspunkt i fogdema- trikler og pantebøker. Områdene er valgt ut slik at både kystbygder, fjordbygder, fjellbygder, skogbygder og brede kornbygder i ulike deler av landet er representert. Kildetilgjengelighet er også et kriterium for valg av områder. For øvrig er områdene valgt tilfeldig. Det hadde vært ønskelig at undersøkelsen av et så komplisert fenomen over områder

¹ Hovstad, H. *Enkelte trekk i norsk jordleielovgivning på 15- og 1600-tallet*. Oslo 1959 og «Noko om bygselrett», *Aarbok for Glåmdalen*, 39. årg. Elverum 1980.

med så uensartede livsbetingelser hadde vært enda mer omfattende, men tilgangen på kilder og arbeidsmengden setter sine grenser. Jeg har likevel all grunn til å tro at mitt utvalg er tilstrekkelig til å gi et godt bilde av utviklingen.

Hovedmaterialet for å kartlegge endringene i fordelingen av eiendomsformer vil være matriklene. Skattematriklene fra 1647 er de første skikkelige oversiktene en har over skyldie og bygselforhold. I siste halvdel av 1700-tallet finnes det få fullstendige matrikler med opplysninger om bygselforhold. I store deler av kyst-Norge fra Agder til Troms finnes det ikke fullstendige fogdematrikler med opplysninger om bygselforhold, bortsett fra skattematriklene fra 1647 og eksaminasjonsprotokollene fra 1723. Eksaminasjonsprotokollene var matrikler som ble utarbeidet i forbindelse med arbeidet med matrikkelrevisjonen i 1723. Punktundersøkelsen basert på matrikler vil derfor begrense seg til årene 1647 og 1723. Av kildemessige årsaker har jeg for Ullensakers vedkommende måttet bruke en vanlig fogdematrikkel fra 1722 i stedet for eksaminasjonsprotokollen fra 1723, og for Oppdals vedkommende har jeg vært nødt til å anvende landkommisjonens jordebok fra 1661 i stedet for matrikkelen fra 1647. Hovedundersøkellesområder i denne sammenhengen er Ullensaker i Akershus, Nes på Hedemarken, Elverum i Østerdalen, Selbu og Oppdal i Sør-Trøndelag, Halså og Gangnat skipreide (Tingvoll) på Nordmøre, Våg og Kvinnherad i Sunnhordaland, Søgne i Vest-Agder, Vegårshei i Aust-Agder og Salten fjerding i Nordland. Når jeg bare har valgt ett område fra Nord-Norge, skyldes det at dette område var svært homogent, med fisket som hovednæring. I de indre deler av Nord-Norge var det stort sett samene som rådde, og her var skyldesystemet ukjent. For å undersøke sannsynlige salg av bygsel uten landskyld har jeg for områdene Halså, Gangnat, Oppdal, Ullensaker, Nes på Hedemarken og Elverum også undersøkt matrikler for året 1690 og landkommisjonens jordebøker fra 1661. Et generelt problem med matriklene er at de ikke alltid ble ajourført for hvert år. Med så mange undersøkelsesområder er det selvsagt svært arbeidskrevende å finkontrollere påliteligheten til alle matriklene. Men det ser ikke ut til å hefte alvorlige mangler ved noen av matriklene. Eiendomsopplysningene synes å være fullstendige og når jeg har sammenlignet

matriklene med Ryghs gårdsoversikter har jeg funnet få utelatelser av matrikkelgårder.²

Ofte mangler matriklene opplysninger om eiernes sosiale status. Selv om det i disse kildene figurerer mange kjente navn på borgere og embetsmenn, er det en rekke privatpersoner som ikke uten videre kan identifiseres. Forfatterne bak de trykte 1647-matriklene har utarbeidet en oversikt over de ulike eiernes sosiale status som er fin å bruke. For matrikkelarbeidene fra 1722/23 finnes det imidlertid ikke slike oversikter. En kan allikevel ut fra andre opplysninger trekke slutninger om den enkeltes sosiale status. Når en jordeier er oppført med gårdsnavn etter personnavn, kan en som hovedregel gå ut fra at det er bønder det dreier seg om. I noen tilfeller er en likevel nødt til å foreta skjønnsmessige avgjørelser. Videre er kategoriene borgergods, adelsgods og embetsmannsgods slått sammen og kalt for «øvrige privat gods», og dessuten er bondeeie blitt til én kategori. Jeg har ikke undersøkt offentlig gods i denne forbindelse.

Avslutningen av prosessen «oppløsningen av skyldesystemet» har jeg kartlagt ved å bruke pantebøker. Bruken av pantebøker er begrenset til enkelte år på begynnelsen av 1700-tallet for fogderiene Hedemarken, Solør og Østerdalen, Nedre Romerike, Fosen, Vesterålen og Ytre Sogn. Dessuten har jeg brukt panteregistre fra siste halvdel av 1700-tallet for områdene Ullensaker, Oppdal, Stadsbygd og Vesterålen. Jeg har valgt disse tidsrommene fordi stikkprøver synes å vise at det i løpet av første halvdel av 1700-tallet ble slutt på å kjøpe og selge mindre skyldparter uten bygsel. Et generelt problem med pantebøkene er at mange eiendomstransaksjoner ikke ble tinglyst og dermed ikke ført inn i bøkene. Dette gjelder i særlig grad kongeskjøter, noe som skyldes at krongodssalgene var så allment kjent at det var unødvendig for kjøpere av krongods eller offentlig gods å tinglyse kjøtene. Ofte mangler det i pantebøkene også opplysninger om det følger bygsel med eiendommen eller ikke. De tilfeller hvor det står oppført at eiendommen uten bygsel-opplysninger er én matrikkelgård, eller at eiendommen er et bruk eller en plass som eies av brukeren og er utskilt som egen skyldsatt enhet, blir regnet som bygseleiendommer.

Kildene på begynnelsen av 1600-tallet gir ofte bare spredte opplysninger om bygselforhold. Jeg har derfor også valgt å gjøre en dybdeun-

² Rygh, O. *Norske Gaardnavne*, bd. 2, 3, 8, 9, 11, 13, 15 og 17. Christiania/Oslo 1896-1936.

dersøkelse av Ullensaker 1615-1647, hvor jeg har brukt de fleste kildene som finnes om privat og offentlig jordegods. Formålet med denne undersøkelsen er å finne ut, ved å studere eiendomsformer og enkeltpersoners eller gruppers godspolitikk, om det skjer en svekkelse av skyldesystemet før midten av 1600-tallet.

Undersøkelsen av **hvorfor** skyldesystemet gikk i oppløsning vil dreie seg om å kartlegge bygselrettens betydning for jordeierne og om å belyse nye eierinteresser eller eiendomsfunksjoner. For dette formålet har jeg anvendt en rekke ulike kilder. Jeg har gått i gjennom det viktigste tidligere forskningsmateriale om eiendomsforhold og eierinteresser knyttet til jord, det være seg hovedoppgaver, avhandlinger, bygdebøker eller artikler. I tillegg har jeg benyttet trykte tingbokavskrifter og originale tingbøker, samt referater av dommer og rettsforhandlinger ved lokalting og lagting som finnes i de private arkivene og i lokaliasamlingene i statsarkivene. De originale rettsreferatene er et særdeles godt kildemateriale. Alle skriftlige og muntlige partsinnlegg er skrevet av ordrett. Tingbøkene, særlig på 1600-tallet, er en mindre presis kilde enn rettsreferatene, fordi de ofte bare inneholder sammendrag av rettsforhandlingene. Dessuten har jeg gått i gjennom lover, forordninger og rettsdokumenter fra 1536 til 1800 som finnes i de ulike trykte utgaver.

1.2. Definisjoner og begrepsavklaring

Når Andreas Holmsen har kalt det norske eiendomssystemet fra 1200 til 1700 for «skyldesystemet», skyldes det at landskylda eller jordleia fungerte som en målestokk for jordeiendom ved kjøp, salg og arveskifte, og tildels ved beskatning. Jordleia var gjerne angitt i naturalier som smør, korn, skinn, salt og fisk. Skyldes medførte at det ofte ikke var samsvar mellom eiendomsdeling og gårddeling. Landskyldpartene var ideelle parter i gården, og eiendomsretten var kun en rett til en andel av jordleia. En partseier kunne ikke peke på noen konkret fysisk jordpart som sin eiendom, og landskyldparter kunne kjøpes og selges uten at det berørte bruksgrensene. Bare ved å ha største part kunne en gjøre krav på bygselretten (retten til å leie ut gården).³ Norske historikere har gått ut fra at når det fra midten av 1500-tallet fulgte bygselrett med en

landskyldpart, ga dette innehaveren ekstra rettigheter, som rett til å bestemme hvem som skulle bygse gården når den ble bygselledig, disposisjonsrett over skogen, buslitsrett, dvs. rett for eieren til å ta over gården når han eller hun ble husvill, og rett til å innkassere bygselavgiftene uavkortet. Det at bygselretten er knyttet til den største skyldparten i gården og at jordeiere kunne eie mindre ideelle skyldparter, må betraktes som de viktigste konkrete kjennetegnene ved skyldesystemet.

I kildene anvendes både betegnelsen «med bygsel» og «med overbygsel». «Med bygsel» kan brukes både om bygselrett som innskrenker seg til den bygselrådige landskyldpart og om bygselrett som femner over både den bygselrådige skyldpart og andre eieres skyldparter i den aktuelle gården eller bygselenheten. «Overbygsel» blir bare brukt om bygselrett i den siste betydningen, når bygselretten gjelder hele bygselenheten. Begrepet «med bygsel» blir også brukt i de tilfeller det er snakk om heleie, dvs. når den bygselrådige eier hele landskylda som bygselretten femner over. «Særbygsel» er uttrykk som blir brukt i de tilfeller jordeiere bare har bygsel over den landskyldparten han eller hun eier i gården. I denne oppgaven vil jeg unngå å bruke det flertydige begrepet «med bygsel» (unntatt når jeg refererer til dokumenter), og i stedet anvende de entydige begrepene «overbygsel», «særbygsel» og «heleie», med de betydninger som er nevnt ovenfor.

«Løs landskyld», dvs. at en eier var i besittelse av en landskyldpart som det ikke fulgte bygsel med, ga eieren kun rett til landskyld. Betegnelsen «bygsel uten landskyld» betyr at den bygselrådige ikke eier landskyld i den aktuelle gården.

Det har vært liten diskusjon blant norske historikere om hva en skal forstå med eiendomsrett til jord. Det har vært vanlig å bruke «skyldesmetoden» til å beregne sosial eiendomsfordeling, dvs. til å beregne hva de enkelte sosiale grupper eide av landskyld. En utbredt oppfatning synes å være at skyldesystemet var rådende frem til de store omleggingene i jordbruket i siste halvdel av 1800-tallet. Det er få forskere som har beregnet sosial eiendomsfordeling etter hvor mye landskyld jordeierne hadde bygsel over, eller etter hvor mange gårder eller bruk jordeierne har hatt bygselrådighet til.

På begynnelsen av 1960-tallet kartla Andreas Holmsen og Rolf Fladby i bygdebøkene for Eidsvoll utviklingen av selveie, helt fra de første store krongodssalgene og frem til 1800, etter hvor mye landskyld

³ Holmsen, A. «Gårdene i den gamle matrikkel» og «Overgangen til selveie i Norge» i Fladby, R. red. *Gard, bygd, rike*. Oslo 1966: 144, 223-224.

hver enkelt hadde bygsel over.⁴ Når Holmsen og Fladby anvendte denne metoden, skyldes det en klar oppfatning av at «det faktisk bare var eiendom "med bygsel" som var jordeiendom i vår mening. Bare den bygselrådige eieren rådde virkelig over hus, åker, eng og mark på en gård eller et bruk, så han kunne bruke det sjøl eller leie det bort til andre».⁵ I ordskiftet mellom Ståle Dyrvik og Holmsen i HT i 1978 kritiserer Holmsen Dyrvik for å ha beregnet selveieandeler etter hvor mye bøndene eide av landskyld i de gårdene de selv brukte, uansett om det var snakk om bygselparter eller løs landskyld. «Han [Ståle Dyrvik] står sammen med praktisk talt hele den ikke-norske agrarhistoriske ekspertise, som enten er uvitende om det eller avviser det som umulig eller likefram latterlig at folk kunne eie skyld og ikke jord».⁶ Men hele det norske agrarhistoriske miljøet, inkludert Holmsen, har anvendt «skyld-eiemetoden» for kartlegging av jordeiendomsforhold, og Holmsen har i forelesninger og i avhandlinger brukt betegnelsen «jordegods» om både mindre skyldparter og landskyld med bygsel. Steinar Ove Gjerde og Peder Nordby er to av de få hovedfagsstudenter som har anvendt «bygselrådighetsmetoden».⁷

I avhandlingen *Jord og Gæld. Sosial skiktning og rettslig konflikt i Södra Dalarna ca. 1650-1850* legger Maria Ågren vekt på å vise forskjellen «i äganderätten i det feodala systemet og i det kapitalistiska».⁸ «På frågan vem som "äger" ett visst jordstykke kan man i det första systemet [det føydale] få räkna upp en lang rad personer som på olika sätt har lagligt giltiga anspråk på jorden. I det senare systemet räcker det

med att peka ut en - Ägaren».⁹ Ågren viser flere eksempler på det hun kaller «äganderett» i det føydale systemet:

Brukaren hade en begränsad rätt till avkastning från jorden och därtill ofta nogon typ av besittningsrätt (i form av skatte- eller börsrätt). Om brukaren hade lagt ned arbete på att odla upp jorden i fråga, kunde det också ge upphov till vissa rättigheter (i form av röjselrätt). Men samtidigt hade olika ränteägare anspråk på jordens avkastning: presten skulle ha tionde, kronan olika utlagor och frälseägaren - om det gällde frälsejord - hadde anspråk på vissa avrad.¹⁰

Maria Ågren nevner videre som eksempel at adelen og kronen gjorde krav på overeiendomsrett til jord ved at de henviste til sine renterettigheter. Hun viser til at det også fantes kollektive rettigheter til jord. «Bygemenskapen kunde inskränka brukarens möjligheter att bestämma över när og hur åkrar skulle plöjas och sås. Släkten kunne gjennom börsrätten inskränka brukarens möjligheter att fritt sälja jord til ett pris han och köparen kommit överens om».¹¹ Ågren taler om to typer av «utvidging av ägande», «breddning» og «fördjupning».¹² «Breddning» innebærer at én person skaffer seg rettigheter til flere jordenheter (gårder eller bruk), mens «fördjupning» betyr at én person erverver flere rettigheter til én og samme jordenhet. I det første tilfellet er det tale om en kvantitativ tilvekst av jordrettigheter, i det siste om kvalitativ tilvekst.

Etter min oppfatning er Ågrens definisjon av eiendomsrett alt for vid. En jordeier i dag har heller ikke suverene rettigheter til gården eller bruket sitt. Staten har rett til å ekspropriere jordeiendommer mot erstatning når allmennnyttige formål gjør dette nødvendig. Videre blir jordeiendom regnet som formue og blir dermed beskattet og inntekter av gårdsdrift blir som all annen inntekt skattlagt. Staten har også i visse tilfeller forkjøpsrett til jord. En jordeier har bo- og driveplikt, og en forpakter har også bruksrettigheter til gården på samme måte som en leilending. I Norge gjelder fortsatt odelsretten. Hvis en skal regne en hver minste rettighet til en gårds arealer, avkastning eller verdi som eiendomsrett, vil det

⁴ Holmsen, A. *Eidsvoll bygds historie*, bd. 1. Oslo 1946 og Fladby, R. *Eidsvoll bygds historie*, bd. 2. Oslo 1961.

⁵ Holmsen, A. *Gård og gods i Norge i eldre tid*. Oslo 1980: 24.

⁶ Holmsen, A. «Overgangen til sjøleie i Norge. Kildekritikk og realisme» i Imsen, S. og Supphellen, S. red. *Studier i norsk historie 1537-ca. 1800, Tvillingriket 1660-ca. 1800*. Drammen 1984: 268.

⁷ Gjerde, S. O. *Overgangen til sjølleie i Sande og Rovde. Trekk av jordeiendomsforholda i nokre kystbygder i Søre Sunnmøre 1661-1880*. Hovedoppgave. Oslo 1981 og Nordby, P. *Fra adel til odel. Jordegodssets fordeling i Tune og Åbygge skiprede i det 17. århundre*. Hovedoppgave. Oslo 1937.

⁸ Ågren, M. *Jord og Gæld. Sosial skiktning og rettslig konflikt i Södra Dalarna ca. 1650-1850*. Uppsala 1992: 20.

⁹ Ibid.

¹⁰ Op. cit.: 19-20.

¹¹ Op. cit.: 20.

¹² Op. cit.: 21.

alltid være en rekke «jordeiere» til en og samme enhet. Selv en leilending eller forpakter blir da å oppfatte som en jordeier.

Rettshistorikeren Gudmund Sandvik bruker også en vid definisjon av eiendomsrett i sin analyse av eiendomsretten til det lokalkirkelige godset i Norge i middelalderen. Ifølge Sandvik kan en ikke sette likhetstegn mellom kirkelig jordegods i middelalderen og moderne privatrettslig eiendomsrett. Det var flere institusjoner som hadde rettigheter til det lokalkirkelige godset. «Kvar innehavar av ein fordel åtte denne fordel». ¹³ «Gjevaren av gods til N Kyrkje åtte sjelemesse. Landskyldytarane åtte åsetet eller retten til å bruka jorda og til avlinga i vederlag for landskylda. Soknebøndene åtte godset til delvis dekking av utgiftene deira til soknekyrkja og soknepresten. Soknekyrkja (via ombotsmenn og soknepresten) og soknepresten åtte landskyld og andre jorddrotterrettar av godset. Ved å "råða kirkium" åtte bispene veitsler, natteleger, cathedraticum, ¹⁴ prestetiend og brevløysing av godset via ombotsmann og prest. I meir spesielle tilfelle åtte han "godvilje", sakøre, annatar, ¹⁵ tilskot til servitium commune ¹⁶. Erkebispene åtte kanskje rett på tilskott til subventio pallii ¹⁷. Når paven kravde det, åtte han prestetiend og annatar. Kongen åtte den leidangen som gjekk av prestegardane.» ¹⁸

Sandvik sammenligner også det lokalkirkelige gods med verdslig gods i middelalderen, og hevder at den verdslige jorddrotten fritt kunne råde over jordegodset med fri bruk av landskylda og andre inntekter. Han var heller ikke underordnet kontrollinstanser slik som en geistlig person, og måtte heller ikke ut med avgifter som skyldtes hierarkisk underordning.

Det må innvendes at heller ikke private jordeiere hadde suverene rettigheter til jorda i middelalderen. Ofte kunne det være flere partseiere til samme gård. En mindre partseier kunne sjelden hevde noen bruksrett

eller disposisjonsrett til deler av gården, og det lå betydelige begrensninger i jordeierens bruksrett når gården var bortleid.

For at ikke begrepet eiendomsrett skal bli helt flytende, vil jeg bruke den avgrensede definisjonen som de fleste norske agrarhistorikere har brukt: det å være «jordeier» eller det å ha «jordeiendom» vil si å ha rett til jordleieavgifter. Ordet «jordegods» brukes i kildene på 1600-tallet bare om skyldie og betegnelsen «jorddrott» anvendes både om bygselrådige og om dem som bare eide små skyldparter, men aldri om andre rettighetshavere med f. eks. skatte- og tienderrettigheter.

Men denne definisjonen er heller ikke uproblematisk. I tingbøkene som gjelder Fana utenfor Bergen fra 1700-tallet, har jeg etter henvisninger fra John Ragnar Myking funnet flere rettssaker mellom jordeieren og leilendingene om hvem som skulle ha landslotten av «fremmede nodekast». I Christian V's norske lov av 1687 står det at «Lejlending maa ingen give Forlov at saae sin Jord, uden sin Søn og Tieneste-Mand ...». ¹⁹ Dette er en bestemmelse som etter min oppfatning åpner for at leilendinger kunne nedsette husmannsplasser og nyte godt av arbeid eller pengeytelser disse måtte ut med. I jordeboka for Veden gods fra 1668 har jeg funnet flere tilfeller hvor det omtales at leilendinger har nedsatt husmannsplasser og krevd «kiendelse» av husmennene. ²⁰ Videre finnes det mange bygselbrev i pantebøker, tingbøker og regnskapsprotokoller hvor den nye leilendingen må inngå en avtale med den forrige for å kunne ta over festet. F. eks. i festeprotokollen for lokalkirkegodset i Ullensaker, som ble påbegynt i 1776, finnes det mange slike bygselavtaler fra siste halvdel av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. ²¹ Det at en leilending gjør krav på avgifter av gårdens «tilliggelser» og får rett til å leie bort deler av gården til husmenn, eller at leilendinger kan inngå avtaler om overføring av bruksrett til nye leilendinger mot økonomisk vederlag, viser at leilendingene gjør krav på eiendomsrett slik jeg har definert eiendomsrett ovenfor.

Det er også nødvendig å ta stilling til begrepene «gård» og «bruk». Fra Agder og Rogaland i sør, til Troms i nord, med unntak av Trøn-

¹³ Sandvik, G. *Prestegard og prestelønn*. Oslo 1965: 98.

¹⁴ Cathedraticum var en avgift til biskopen fra hver kirke i bispedømmet.

¹⁵ Annata, som betyr årsavling, var en avgift som biskopene og paven krevde av ledige embedter. Den bestod av det første hele eller halve års embetsinntekt.

¹⁶ Servitium commune: Erkebiskopen og senere alle bispene måtte svare 1/3 av årsinntekten sin til paven (opprinnelige den pavelige curia) når de ble utnevnt.

¹⁷ Subventio pallii: Erkebiskopens rett til tilskudd fra lydbiskopene når han hentet pallium hos paven i Roma. Erkebiskopen måtte altså betale en betydelig sum til paven for å bli tilsatt og velsignet.

¹⁸ Sandvik 1965: 98.

¹⁹ *Kong Christian den femtes norske lov*. Oslo 1982, 3. bok, kap. 14, art. 33.

²⁰ Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling, Jordebøker, pk. 4, Jordebok for Veden gods 1668.

²¹ Fæste-protocoll for det til Ullensaker Præstegjæld allernaadigste Beneficerede gods. Indrettet 23. februar 1776.

delag,²² har «gård» ofte en kollektiv betydning. Det spesielle gårdde-
lingsmønstrer i disse områdene, med felles tun og med jorda til alle
oppsitterne i innbyrdes teigblanding, er årsaken til at den opprinnelig
gården opprettholdes som én enhet. Den mangebølte gården bestående
av opptil 10-15 driftsenheter skaper et naturlig skille mellom «gård» og
«bruk».

På Østlandet og i Trøndelag skiller en ofte ikke mellom «gård» og
«bruk». Her førte gårddeling ofte til full adskilling av brukene i inn-
marka med sammenhengende grenser slik at hvert bruk fikk hus og jord
for seg. Den radikale delingsmåten hindret utviklingen av et kollektivt
gårdsbegrep. Men også mange steder på Østlandet og i Trøndelag finner
en mangebølte gårder. F. eks. i Oppdal i Sør-Trøndelag og i Nord-
Østerdalen var teigblanding og klyngetun vanlig. Også i mer sentrale
jordbruksbygder på Østlandet og i Trøndelag var det imidlertid mange-
bølte gårder av vestnorsk type. Omvendt var det ofte enbølte tungårder i
dal- og fjordbygder på Vestlandet med relativt mye og ensartet jord.

«Navnegården» er en betegnelse som brukes om den primære boset-
ningsenheten, eller den «opprinnelige» gården, som betegnes med ett og
samme navn (Vik, By, Smestad, Jonsrud osv.) Et annet gårdsbegrep en
støter på er «matrikkelgården». I 1670 var matrikkelkommisjonene i
landet ferdige med å utarbeide forslag til ny matrikkel, og med dette ar-
beidet blir matrikkelen en egen institusjon som blir mønstergivende for
de senere fogdematriklene. Matrikkelen var et instrument til utligning av
skatter på bøndene, men skatten ble utlignet etter skylda og ikke etter
inndelingen i gårder.

Myndighetenes inndeling i matrikkelgårdsenheter på 1600-tallet og
1700-tallet hadde ofte forskjellige utgangspunkt i ulike deler av landet.
Andreas Holmsen har undersøkt gårdens skattefunksjon i eldre tid, men
hva som er det historiske grunnlaget for matrikkelgårdsinndelingen i de
ulike deler av landet, har han bare delvis kartlagt. De undersøkelsene

som Holmsen har presentert i *Gård, skatt og matrikkel* gir imidlertid
enkelte indikasjoner.²³

I størstedelen av Østlandet bygde matrikkelgårdsinndelingen på et el-
dre gårdsclassessystem med faste skattegårdsenheter. I det historiske
Trøndelag, hvor landskatten hadde blitt utlignet på personlige enheter,
ble enkeltbrukene grunnlaget for matrikkelgårdene. I Telemark og i
dalførene på Østlandet bygde matrikkelgården enkelte steder på faste
gårdsenheter og andre steder på enkeltbruk. I kystområdet fra Håloga-
land til Jæren ble matrikkelgårdsinndeling basert på gamle agrare
enheter, mangebølte og enbølte gårder. (Men matrikler jeg har gjen-
nomgått fra 1690 viser at enkeltbrukene både i Namdalen, Fosen, Nord-
møre og i Romsdal var grunnlaget for matrikkelgårdsinndelingen, slik
som i det historiske Trøndelag).²⁴ I dette området hadde skyldbe-
skatning og personlig utligning vært dominerende, og området hadde
bare i kort tid i perioden 1648-1668 hatt en skatteutligning hvor skyld-
beskatning og gårdsclasseskatt ble kombinert. I Stavanger len ble
garnissonsskatten gjennom hele tidsrommet 1627-43 utlignet etter faste
klassesatser på faste gårdsenheter, mens landskatten ble utlignet på per-
sonlige enheter. Men fra 1648 får faste gårdsenheter i Stavanger len
funksjon ved utligning av hovedskatten. I Stavanger len kunne for så
vidt matrikkelgårdsinndelingen bygge videre på skattegårder, men skat-
tegårdene var som oftest det Holmsen kaller «agrare enheter». Holmsen
ser ikke bort fra at den korte tiden myndighetene opererte med faste
skattegårder i Bergenhus len i begynnelsen av 1660-årene kan ha påvir-
ket det skjønn som avgjorde om to tunenheter med samme navn også
skulle bli to matrikkelenheter. Fra slutten av 1500-tallet til 1639 ble
landskatten i Agder utlignet på samme måte som i det sentrale
Østlandsområdet. Fra 1648 blir faste gårdsenheter i Agder igjen utlig-
ningsgrunnlag for leilendingsskatten. Matrikkelgårdsinndelingen kunne
også her følge faste gårdsenheter, men i Agder var ofte disse gårdsenhe-
tene også agrare enheter slik som i Vest- og Nord-Norge.

Forordningen av 1738 om panteregistre ga matrikkelinndelingen en
ny og varig funksjon fordi registrene skulle ordnes etter matrikkelen

²² Holmsen hevder i flere arbeider at Fosen og Namdalen, som ikke tilhørte det historiske
Trøndelag, hadde et gårddeingsmønster som resten av kyst-Norge. Ifølge skattematriklene
fra 1647 og landkommisjonens jordebøker fra 1661 har disse områdene det samme
gårddeingsmønstrer som resten av Trøndelag. Både Fosen og Namdalen er relativt gode
jordbruksområder. Heller ikke Nordmøre og Romsdalen ser ut til å ha skilt seg nevneverdig
ut fra Trøndelagsområdene.

²³ Holmsen, A. *Gård, skatt og matrikkel*. Oslo 1979.

²⁴ Rentekammeret, fogderegnskaper Namdal 1687-1806, matrikkel 1690, fogderegnskaper
Romsdal 1687-1809, matrikkel 1690, fogderegnskaper Nordmøre 1687-1807, matrikkel
1690, og fogderegnskaper Fosen 1687-1811, matrikkel 1690.

med ett folium for hvert gårdsnummer. Forordningen av 1764 virket derimot i motsatt retning. Med denne forordningen om skylddeling ved jorddeling eller ved kjøp og salg av skyldparter, måtte skylddelingene enten resultere i et nytt matrikkelnummer eller i en ny skyldbærende matrikkelenhet uten nummer. Forordningen var ikke rettet mot den vanlige gårdsskiftet ved arveskifter, men mot utskilling av mindre gårdparter til nye eiere. Dessuten ble forordningen til en viss grad sabotert. Det er ikke undersøkt hvor stor betydning skylddelingene fra 1764 og frem til matrikkelrevisjonen av 1818 hadde.

I distrikter hvor matrikkelgårdsinndelingen fulgte enkeltbrukene kunne den også påvirkes av andre faktorer. Ønsker fra bønder om at to bruk fortsatt skulle regnes som en skatteenhet, manglende interesse fra myndighetenes side for å registrere nye delingsbruk som nye matrikkelgårder, og gårdsnummerering virket til å konservere gårdsenhetene. I Trøndelag er det dårligere samsvar mellom matrikkelgårder og enkeltbruk i 1818 enn i 1723. Men i hovedtrekk ble prinsippene for matrikkelgårdsinndelingen opprettholdt i hele landet på 1700-tallet. Det viser Holmsens oversikt over antall bruk og matrikkelgårder fra ulike regioner i hele landet i årene 1723 og 1818.²⁵

Heller ikke forholdet mellom matrikkelgården på den ene side og bygselenheten, dvs. landskylda eller landskyldpartene som bygselrådigheten omfattet, på den andre, har vært gjenstand for systematisk forskning. Stikkprøver viser at en matrikkelgårdsenhet og en bygselenhet ikke alltid var sammenfallende. Bygselretten behøvde ikke være avgrenset til en matrikkelgård, men kunne også omfatte flere. Omvendt kunne en matrikkelgård bestå av flere bygselenheter. Matrikkelgårdsenhetene og bygselenhetene er heller ikke stabile på 1600-tallet og 1700-tallet.

Kildematerialet og hovedoppgavens formål gjør det naturlig å forholde seg til det gårdsbegrepet som myndighetene anvendte. For den tidligste delen av 1600-tallet er en nødt til å basere seg på de gårdsenhetene som er oppgitt i jordebøker og skattelister. Fra 1660-årene er det matrikkelgården som blir den naturlige gårdsenheten å forholde seg til. I skjøter, kjøpebrev og pantebrev står det gjerne f. eks. at «Mogens Lauritzen skjøder 15 lpd. i gården Fossum til Per Bjerke». Hvis en bygselenhet ikke samsvarte med matrikkelgårdsinndelingen, fikk altså ikke bygselenheten eget navn. Det er bare gårdsnavn som kan brukes som

referanser. Videre er det ofte ikke opplyst i 1600- og 1700-tallsmateriale, i de tilfeller en navnegård har blitt delt opp i flere matrikkelgårder, om det f. eks er Østre eller Vestre Nafstad det tales om. Å forsøke å finne ut hvilken bruksbenevnelse hver enkel matrikkelgård har vil være en svært tidkrevende jobb. Derfor anvender jeg som hovedregel bare navnegårdsbetegnelsen som referanse, slik eiendomshandlerne på 1600- og 1700-tallet gjorde. Selv om en ikke kjenner bruksbenevnelsen på den aktuelle matrikkelgården, er det derimot enkelt å kunne følge samme matrikkelgård på ulike tidspunkt, fordi denne ofte har særskilte eiendomsforhold. Begrepet «bruk» vil bli anvendt om selvstendige driftsenheter.

I vitenskapelige arbeider og i primærkildene støter en på en rekke gods- og eierkategorier. Nedenfor vil jeg forsøke å ta stilling til en del definisjonsproblemer.

Med reformasjonen ble først og fremst klostergods og bispegods dratt inn under kronen. Det lokalkirkelige godset og hospitalgodset ble stort sett bevart intakt. Til å begynne med ble også kapittelgodset stående urørt. Men deler av kapittelgodset ble senere forlent bort til kongstjenere og embetsmenn. Resten ble delt mellom personalet ved domkirkene, andre bykirker og katedralskolene.

Absalon Taranger definerte i sin avhandling *Om Eiendomsretten til de norske Præstegaarde* fra 1896 hver kirkelig institusjon som en stiftelse, et selvstendig rettssubjekt med full eiendomsrett til sitt gods. Taranger hevdet at stiftelsene egentlig sto ved lag frem til 1814, og at staten gjorde mange overgrep mot kirkeinstitusjonenes eiendomsrett.²⁶ Rettshistorikeren Knut Robberstad har hevdet at den protestantiske kirken var «eit samfund for seg, utan noko reint kyrkjelegt sjølvstyre, med lite kyrkjelegt folkestyre og med embetsmannsstyre i mange viktige saker». ²⁷

Det ser ut til at mange norske historikere har tatt det for gitt at det gjenværende bykirkelige godset etter 1600 ble værende urørt og at alt kirkelig institusjonsgods ble disponert uten kongelig innblanding frem til «Det Geistlighedens Beneficerede Gods» ble solgt.

²⁵ Holmsen 1979: 194-195.

²⁶ Sandvik 1965: 15.

²⁷ Op. cit.: 16.

Andreas Holmsen skiller mellom «verdslig embeds- og forlenings-gods» og «bykirkelig gods».²⁸ Den første betegnelsen gjelder gods med preg av personlig forlening, mens den siste brukes om gods som fulgte faste embeter eller institusjoner. Egne studier av Oslo domkapittels jordebøker fra 1595,²⁹ 1618³⁰ og 1652-54³¹, sammen med andre kilder, viser at det såkalte «bykirkelige godset» på 1600-tallet ikke gikk fri for kongelig innblanding. Det finnes mange eksempler på at gods av denne kategori ble inndratt under kronen enten til «Kronens inkomst» eller for å skaffe forleningsgods til en verdslig kongelig embetsmann.

Hele gården Løken i Ullensaker på 4 skpd. tunge blir inndratt fra bispestolen mellom 1618 og 1647.³² At skattematrikkelen fra 1647 i dette tilfellet skiller mellom hva som er forlent til Oslo-biskopen og hva som ligger direkte under kronen, får en bekreftet med Oslo domkapittels jordebøker fra 1595 og 1618. Det finnes heller ingen kongebrev eller diplomer som tyder på at det har funnet sted et makeskifte mellom kronen og bispestolen. Makeskifter mellom offentlige institusjoner ble som regel kontraktfestet.

I 1595 lå en part i Brotnu i Ullensaker på 15 lpd. med særbyggesel til bispestolen. I 1647 er denne parten oppført som bispestolens gods, men i en tilleggsbemerkning i skattematrikkelen står det at parten er forlent til sognepresten i Ullensaker.

I 1595 er hele gården Vogstad i Ullensaker oppført som kantorgods. I 1647 er denne gården forlent til rådmann Johan Gaarman i Christiania. Denne eiendommen er i 1647 fremdeles betegnet som «Canonigods». Og i 1652-54 er den igjen oppført som kantorgods. Eksempelene kunne forfleres.

Gudmund Sandvik har i sin avhandling *Prestegård og prestelønn* dokumentert at det på 1600-tallet og 1700-tallet var to ulike forestillinger om eiendomsretten til mensalgodset. I rettssaker om eiendomsrett, byg-

selrett eller bruksrett til skyldparter, skogsområder eller hele gårder brukte prestene, på prestebordets vegne, ofte det argumentet at det ikke kunne gjøres hevd mot kongens eiendom og at prestebordsgodset var kongelig forlening. Kongen hadde «naadigst forunt», «forleenet», «benaadiget», «tilstaaet», «tillagt», «forordnet» prestebordet til «underholdning» for sognepresten som «Guds Ords Tiener» i kallet.³³ Alle varige kjøp og salg av kirkelig eiendom måtte ha kongens sanksjon. Allerede på 1600-tallet blir prestegårder lagt ut som offisersgårder. På 1500-tallet forsyner kongen seg av skogene på mensalgodset i forbindelse med sagbruksdriften. Ved bergordinansen av 1684 får bergverkene anledning til å ta det de trenger i «Presteboelenes Skove». Med forordningen av 1685 blir det forbudt for prester å drive sagbruk, og skogene og sagene på prestebordsgodset blir overlatt til borgere.³⁴

Utover på 1700-tallet markerer staten seg stadig sterkere som egentlig eier av alt kirke- og institusjonsgods. Dette kommer til uttrykk i ord og vendinger i vedtak og forordninger, så vel som i konkrete inngrep i benefisiarenes disposisjonsrett. Etter 1700 blir det vanlig å bruke uttrykket «beneficeret gods» om alt gods som var lagt til underhold for institusjoner eller embetsmenn, til f. eks. katedralskoler, domkirker, hospital, lagstoler, tollbetjenter, offiserer og presteskapet. I begrepet «beneficeret gods» lå det en markering av at kongen var den egentlige eier.³⁵ Utlekking av benefisert gods i 1760-årene til offisersgårder og salg av benefisert gods fra 1790-årene er de tydeligste vitnesbyrd om statens aktive utnyttning av det kirkelige gods. Men det går igjen i forordninger og vedtak at benefisiarene hadde rett til full erstatning for økonomiske tap når staten gjorde inngrep i det benefiserte godset.

Samtidig finner en eksempler på at prester som går til privat søksmål mot bønder som har drevet ulovlig hogst i prestebordsskogene får skadeboten. Presten opptrer altså som eier på prestebordets vegne. I slutten av 1760-årene ble et forslag om salg av benefisert gods sendt ut på høring. Det kom da sterke reaksjoner fra geistlig hold. To biskoper, Gunnerus og Nannestad, hevdet med særlig tyngde at det benefiserte godset hadde sitt opphav i gaver fra private til gudelige formål i katolsk tid. Derfor hadde kongen ingen rett til å ta fra presteskapet slike inntek-

²⁸ Holmsen, A. «Fordelingen av jordeiendommen før krongodssalget» i Fladby, R. red. *Gård, bygd, rike*. Oslo 1966: 62.

²⁹ Hamre, A. *Oslo Domkapittels jordebok 1595*. Oslo 1983.

³⁰ Christiania stiftsdireksjon. Benefisert gods, jordebøker III, 1618, Oslo og Hamar kapitler, Tønsberg og Gjerpens prostigods.

³¹ Rentekammeret. Realistisk ordnet avdeling, Benefisert gods, pk. 1. Kristiania kapittels jordebok 1652-54.

³² Fladby, R. og Try, H. *Skattematrikkelen 1647 II, Akershus fylke*. Oslo 1969.

³³ Sandvik 1965: 198.

³⁴ Op. cit.: 133, 152-166.

³⁵ Op. cit.: 199.

ter.³⁶ Liknende synspunkter har ikke vært fremmet bare av geistlige personer, men også av historikere, politikere og byråkrater i dette århundret.

Før langt ut på 1800-tallet hadde ikke staten noe økonomisk grunnlag for å utnytte en total råderett over en gård, med unntak for skogen. Dette er årsaken til at benefisiarene rådde over det utlagte godset med jordretrøttlige rettigheter, og i den enkelte embetsmanns godsforvaltning var det sjelden et klart skille mellom hva embetsmannen eide som privatperson og hva han disponerte over som representant for en kirkeinstitusjon og/eller som kongstjener. Siden kongen hadde kontroll- og styringsrett over alt tidligere kirke-, kloster- og hospitalgods, er det naturlig å behandle alt offentlig gods som én eierkategori. Men den vide disposisjonsretten som særlig kirkelige institusjoner hadde over sitt «perpetuerede» gods, gjør det nødvendig i visse tilfeller å behandle institusjonene som selvstendige aktører. Stadfestelsesbrevene i *Norske Rigs-Registranter* viser at kirkeinstitusjonene var initiativtakere til make-skifter. Derimot er det grunn til å tro at kongen eller hans øverste representanter har stått bak pantsettelser av kirkegods og tatt fortjenesten. I odelsjordeboka fra 1625 for Oslo står f. eks. hele gården Brudalen oppført som sogneprest (i Oslo) Thomas Lagessøns pantegods.³⁷ Denne gården vet vi fra domkapitlets jordebøker fra 1595, 1618 og 1652-54 tilhørte prestebordet i Oslo. Det er lite trolig at sognepresten i Oslo har pantsatt prestebordsgods til seg selv. I statistiske fremstillinger vil jeg regne «offentlig gods» som én kategori.

Også til de private godskategoriene knytter det seg definisjonsproblemer. Andreas Holmsen har valgt å kalle skyldparter som en bonde både eier og bruker selv for «bondeselveie», mens gods som en bonde eier og bygsler bort for «bondegods». Som en generell betegnelse på alt gods som eies av bønder, uansett bruksforhold, har han anvendt betegnelsen «bondeie». Holmsens betegnelse «bondegods» kan synes merkelig fordi også selveiere eide «jordegods». Men disse betegnelse har for lengst slått gjennom i det agrarhistoriske miljøet, og jeg har derfor valgt å bruke dem.

Medarvingsparter vil normalt falle inn under definisjonen «bondegods». Men i mange tilfeller kan det i kildene stå «bonden og hans søsken eier» eller bare «bønder eier». Det kan derfor ofte være vanske-

lig å skille mellom «bondegods» og «bondeselveie». Når det ikke har vært mulig å skille ut medarvingspartene, har jeg regnet alt godset som «bondeselveie». Som regel ble medarvingsparter innløst og kan derfor betraktes som «midlertidig bondegods».

Det er ofte vanskelig å skille mellom embetsgods og borgergods. Mange embetsmenn drev også borgernæringer og flere borgere innehadde offentlige embeter ved siden av å drive næringsvirksomhet. Dessuten kunne det være nære ekteskapsforbindelser mellom borgerfamilier og embetsmannsfamilier. Men Erling Reksten har, ved å vise til embetsstandens ekteskapsmønster og økende selvrekruttering, dokumentert at embetsstanden i Bergenhus len allerede fra midten av 1600-tallet mer og mer skiller seg ut som en egen lukket samfunnsklasse.³⁸ I den siste halvdel av 1600-tallet kommer det flere lover som utestenger embetsmenn fra borgerlige næringer. For borgerne skulle jordeiendom ikke bare fungere som rentegods, men i økende grad få betydning som basis for næringsvirksomhet, først og fremst sagbruksdrift. Det er derfor naturlig å behandle embetsmenn og borgere som to ulike eiergrupper. De borgere som hadde embeter ved siden av, vil bli regnet med i kategorien «borgere».

Adelsgods er derimot enkelt å skille fra annet gods. Adelen hadde en rekke privilegier og spesielle interesser knyttet til jordeiendom. De skattefrie setegårdene og godsdriften på flere av disse gårdene gjør adelen til en interessant kategori.

Ut fra de definisjoner som er gitt ovenfor av de forskjellige former for gods, vil jeg da operere med 6 hovedkategorier: bondeselveie, bondegods, borgergods, embetsmannsgods, adelsgods og offentlig gods.

Odelsgods, pantegods og gods uten odelsrett er tre eiendomskategorier en møter i tingbøker og pantebøker. I odelsjordebøker og matrikler gjøres det ofte ikke forskjell på disse eiendomskategoriene, og det vil være en umulig oppgave å sortere gods etter denne kategoriseringen. Når pantegodset blir sidestilt med odelsgods, skyldes det at brukspant-instituttet ga pantehaveren samme jordretrøttlige rettigheter som en eier av odelsgods. Ofte ble pantegods overdratt fra en pantehaver til en annen, men faren for at pantsetteren når som helst kunne løse inn godset, gjorde likevel pantegods til et annenrangs gods. Innløsningfristen for

³⁶ Op. cit.: 170-172.

³⁷ Stattholderarkivet 1572-1771 D IX 8. Odelsjordebok for Oslo 1625.

³⁸ Reksten, E. *Krongods og kongsmenn. Jordsalg og sosial endring på Vestlandet 1650-1700*. bd. 2. Oslo 1985.

pantsetteren kunne også ofte være på ubestemt tid. Gods kunne også kjøpes og selges uten at odelsretten fulgte med. Jordeiere som kjøpte slikt gods stod i samme stilling som pantehavere. Ville jordeieren selge gården, måtte han eller hun by frem gården til de odelsberettigede. Selgerens tidligere kjøpesum ble ofte lagt til grunn for løsningsprisen, slik at han ikke fikk kompensasjon for eventuell prisstigning. Å kjøpe odelsretten eller å få de odelsberettigede til avstå fra odelsretten kunne ofte bli en egen handel i tillegg til det egentlige kjøpet av eiendommen. Det kunne ta mange år før en jordeier sikret seg odelsretten til eiendommen. I 1671 utsteder Gulbrand Lauritzøn et odelskjøpebrev på 1/2 skpd. tunge med bygsel i gården Julsrud i Eidsvoll til «Marj sal. hr. Madtz Gram for 12 rd. Eftersom det tilforn var pantsat til hendes sal. mand hr. Madtz Gram for 50 1/2 rd. 8 skl. Danske».³⁹ De praktiske konsekvensene av odelsretten for eiendomstransaksjoner er imidlertid foreløpig lite undersøkt. Men å undersøke dette vil ligge utenfor rammen av denne oppgaven.

³⁹ Øvre Romerike sorenskriveri, tingbok 15. 1671: 59b.